

Mag Vince

Az államhatárok térbeliségének megközelítésmódjai a határ menti együttműködések és a geometriai tér sajátosságainak függvényében

Bevezetés

A térbeli szerveződés hierarchiájának különböző lépcsőin álló területi egységeket – tájakat, térségeket, régiókat, tartományokat, államokat – a határ választja el egymástól. A határ a *Magyar Nagylexikon* meghatározása szerint valamely település, megye, ország területének széle (a településhez, megyéhez, országhoz tartozó földek határoló vonala, amely más települések, megyék, országok területétől elválaszt). Az elhatároltak sokféleségéből következően a határ egy nagyon is változó, történetileg meghatározott kategória.¹

Az államhatár a történelem folyamán egyik legképlékenyebb és leginkább kitett térszerkezeti elemnek bizonyult. Ez a tulajdonság elsősorban társadalmi-gazdasági szempontból értelmezhető, amihez katonai és ökológiai-környezeti szempontok is kapcsolódnak. Meghatározás szerint az államhatár egy ország (állam) szárazföldi és tengeri területének térbeli lehatárolására hivatott képzeletbeli vonal, amely azonban egyúttal az illető államalakulat területi szuverenitásának térbeli korlátait is körülírja.² Ennek értelmében egy lineáris, folytonos konstrukcióról van szó, melynek meghúzása több kritériumot is figyelembe vehet egyidejűleg. Ilie Bădescu szerint, a határ egy nemzet vagy államalakulat politikai, gazdasági és kulturális befolyási övezetének a térbeli korlátait szabja meg, vagyis egy olyan választóvonal, amely gyakori mozgásban van egy térbeli egyensúlyi állapot irányában, melyet elsősorban geopolitikai tényezők határoznak meg.³ Azonban a határnak mint fogalomnak többirányú – politikai földrajzi, filozófiai, sőt matematikai – értelmezése létezik, leggyakrabban viszont e kifejezést a közigazgatásban vagy politikai kategóriákban használják.

Jelen dolgozat azonban azt a felvetést tárgyalja, hogy mindenekelőtt figyelembe kell venni a határok esetlegességét, ugyanis ebben a perspektívában nem arról van szó, hogy a tiszta determinizmus működik, hanem a történelemben számos példát látva, úgy tűnik, hogy maga a politikai erőviszonyok és struktúrák azok, melyek a határokat kialakítják, átalakítják, illetve eltörlik azokat. Ezért a dolgozat azokat a megközelítésmódokat tárgyalja, amelyek az államhatárok térbeliségét vizsgálva a fenti perspektívát állítják a vizsgálat középpontjába, továbbá olyan

Mag Vince (1987) – PhD, óraadó, BBTE, Kolozsvár, mg_vince@yahoo.com

¹ Vö. Éger György: *Multietnikus határtérségek Közép-Európában*. Régió 1993/3. 2.

² Vö. Nagy Egon: *A román-magyar határrégió és határ menti együttműködések a Kárpátok Eurorégióban*. PhD értekezés 2011. 8.

³ Vö. Ilie Bădescu – Dan Dungaciu: *Sociologia și geopolitica frontierei*. Vol. I. Buc. 1995. 17–21.

kérdésekkel és problémákkal is foglalkozni kíván, melyek a határ menti térségek kihívásait, illetve feladatait körvonalazzák. Az államhatárok térbeliségének vizsgálatakor nem véletlen az, hogy a határ menti térstruktúrák, régiók is szerepet kapnak a kutatásban, hiszen jelenleg az EU területének közel felét a határrégiók vagy államhatárok által érintett térségek alkotják, a tagországok lakosságának pedig mintegy harmada él határrégiókban. Az integrálódó Európában az átlagosnál is gyakoribb az államhatárok találkozása.

A politikai földrajz is kitüntetett szerepet tulajdonít az államhatárok vizsgálatának, *államhatáron* egy adott állam területét körülvevő képzeletbeli vonalat értve. Az államhatárok vizsgálatakor, a határ térbeliségét tekintve, kétféle megközelítési mód érvényesül: a vonalelmélet és a zónalelmélet. A határmentiségre, a határ menti területekre irányuló vizsgálatokban a határ fogalma legalább négy funkciót hordoz: az elválasztást, az összekapcsolást, az ütközést és a szűrést. Azokat a nemzetállami határokat, amelyek nemzeti identitásuk alapját jelentette, Európában a 12. századtól kezdődően a kialakuló polgári államok építették ki. A határ menti peremvidékeken mindennapi kihívást jelent az etnikai, nyelvi és kulturális sokféleség, ezért olyan problémák kezelésére kerül sor, amelyekben az állam központi térsége sok esetben nem is érintett. Az államhatár funkcióját tekintve még a lakosság vélekedése szerint is kettős: egyrészt védi a határon belüliek integritását, másrészt akadályozza a határon kívüliekkel történő kapcsolatokat. A francia forradalom óta a határ fogalma az államéhoz kapcsolódik. Lucien Febvre szerint a lineáris *frontière* nem más, mint a föld felszínére vetített körvonala egy teljes mértékben öntudatos nemzetnek, amely tisztességét, méltóságát, minden erejét és hatalmát arra fordítja, hogy egy természetes módon homogén terület védelmét biztosítsa, tehát gyakorlatilag minden külső hatalmat megakadályozzon határai megsértésében.⁴

Az államhatár-elméletek változásai az európai térben

A politikai határok kialakulása tehát szorosan kapcsolódik a nemzetállamok létrejöttéhez. A politikai határok funkciója tehát különböző. Elsősorban védik a határon belüliek integritását, másodsorban megakadályozzák a határon kívüliekkel történő kicserélődést.⁵ A politikai földrajzi megközelítések elsősorban az adott nemzeti érdekek leképződései, és mindig az egyes államok hatalmi törekvéseit tartalmazzák. Suba János szerint a politikai földrajzi elméletek mindig az államelméletek függvényében alakultak, összekapcsolódva a nemzetközi jog felfogásával. A különböző elméletek, példának okáért a teokratikus, patriarkális, patrimonialis, szerződési, hódítási stb. elméletek mindegyike valamilyen módon értelmezi az államterület és az államhatár fogalmát, azonban a felsorolt elméletekben más-más jelentőséggel bírnak az államhatárok kérdése tekintetében, így elmondható, hogy a politikai földrajzon belül az államhatár-elmélet fejlődése szakaszos volt. Ennek okai az államok szervezetének struktúráváltozásai, illetve a koalíciós háborúkat lezáró békeszerződések életbelépése voltak. A kutatásokban, a határelméleteknek megfelelően, sokszor ideológiai alapon, az államhatárok problémájának mindig más-más eleme került előtérbe. A funkcionális kutatások után került sor a határok funkcionális és tipológiai elemzésére. Napjainkban a politikai földrajz legfontosabb kutatási témájának

⁴ Vö. Utz Jeggle: *Határ és identitás. Régió 1994/2.* 3.

⁵ Vö. uo. 6.

különös tekintettel az európai integrációs folyamatokra az államhatár menti együttműködés tekinthető.⁶ A francia politikai elméletek középpontjában a természetes határokkal körülvett, centralizált nemzetállam állt. Így a különböző határelméletek fejlődésével foglalkozó kutatások a természetes határokat emelték ki, a folyóhatárok pozitív értékelésének szerepével és ennek a tényezőnek a túlértékelésével. A francia politikai földrajz teoretikusai úgy gondolták, hogy Franciaország a történeti fejlődés folyamatában szervesen belenőtt a számára kiszabott természetes földrajzi térbe, hiszen a Rajna elérésével az ország ideális határokhoz jutott. Ennek következtében a természetes határok elmélete, azon belül pedig a folyóhatárok kitüntetett szerepe az állami politika szerves részévé vált. A hatalmi törekvések ütközése tekintetében a Rajna mint államhatár elérésében, kialakulásában klasszikusnak tekinthető, hiszen évszázadok alatt Franciaország és Németország hatalmi törekvése ütközött össze a Rajna mentén. Ennek okáért többször megváltozott Elzász és Lotaringia állami hovatartozása, ezért a két ország közötti határt földrajzilag többször át kellett értékelni.⁷

Az angol politikai földrajz az államhatárok kialakulásában és a fennálló határokat tekintve egyetlen tényezőt sem emel ki. Ennek magyarázata az egész világra kiterjedő érdekeltség, azonban érdeme, hogy feltárta az államhatárok kialakulásának és fejlődési folyamatainak területileg differenciált sokszínűségét. Nagy-Britannia szigethelyzetéből adódóan kiemelkedően pozitívan értékelték a tengeri határok elválasztó, világosan elkülönítő szerepét. Differenciált megközelítése azt sugallja, hogy nincs tökéletes államhatár. Ez azt jelenti, hogy a politikai földrajz feladata a Brit-birodalom térben változó határszemléletének és határérdekeltségének pozitív támogatása – vallja Suba.

Az államhatárokkal kapcsolatban továbbá még Friedrich Ratzel tevékenysége emelhető ki, akit a politikai földrajz magalapítójaként tartanak számon. *Friedrich Ratzel 1892-ben megjelent Allgemeine Eigenschaften den geographischen Grenzen und die politische Grenze* című művében alapos elemzés alá veti az államhatárok politikai földrajzi szerepét. Ratzel különbséget tesz földrajzi és politikai határok között, és szerinte a határ az államnak – ahogy fogalmaz – „*periferikus orgánuma*”, és az állami élet szerves kiegészítő részét képezi, amelynek elsősorban két fontos célja van: az elkülönítés és a védelem. Tehát a határ menti területek szempontjából alapvető jelentőségű a biztonság kérdése. Ratzel már az antropogeográfiájában részletekbe menően foglalkozott *Az országok és határai* problematikájával, a tengeri határokat tekintve az igazi, mintegy „lakhatósági” határoknak. Ezekhez a tengeri határokhöz képest a szárazföldi határok inkább csak véletlen jelenségek, melyeket nem annyira a természet, mint inkább az ember önkénye szabott meg. Ratzel jól látta, hogy mind a természeti, mind pedig a mesterséges határok egyértelműen kijelölik az országtér nagyságát és alakját, s így a funkcióik lényegében azonosak.⁸ A határok elemzésekor elsősorban az államhatárok minőségét állította előtérbe, figyelme viszont kiterjedt a közigazgatási határookra is.⁹ A francia teoretikusokkal ellentétben a folyókat nem tartotta jó határnak. Ratzel szerint a folyó inkább összeköt, mint elhatárol.

⁶ Vö. Suba János: *A politikai földrajz történetileg változó államhatár-elmélete.* = *Geodézia és Kartográfia* LIV(2002). 6. 14.

⁷ Vö. uo. 15.

⁸ Friedrich Ratzel: *A Föld és az ember. Anthro-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai.* Ford. Simonyi Jenő. Bp. 1887. 95.

⁹ Hajdú Zoltán: *Az európai politikai földrajz fejlődésének jellegzetes szakaszai* = *Európa politikai földrajza.* Szerk. Pap N., Tóth J. Pécs 1997. 5.

Az organikus államelmélet egy másik változatát a sejtállam elmélete képezi, amelynek egyik legnagyobb befolyású német képviselője Otto Maull volt. Maull szerint az államhatár ugyanazt a funkciót tölti be az állam életében, mint a sejtek életében a sejthártya. Részből összetartja az államterületet, másrészt pedig biztosítja a szükséges kapcsolatokat, az átjárhatóságot. A német politikai földrajz egy másik irányát Karl Haushofer képviselte. A gazdasági hatalom (a gazdasági élettér) prioritásának hirdetése mellett az etnikai elv (a német népi élettér) is fontos szerepet töltött be. Haushofer a német hatalmi törekvések alátámasztása érdekében elemezte a határproblémákat. A szerző szerint a német államhatárokat nem lehet természeti alapon megvonni. A német államhatároknak magukba kell zárniuk a német etnikum települési terét és a német nép jólétéhez szükséges gazdasági életteret.

Európában az államhatárok jelentőségének változása az elmúlt időszakban tehát jellemző volt: a kontinens nyugati felén eltűnőben, keleti felén viszont egyre inkább születőben vagy esetleg újjászületőben vannak. (Például a Szovjetunió, Jugoszlávia vagy Csehszlovákia felbomlása esetén.) Így tehát a határ mentén fekvő települések sorsát és a lakosság életének minőségét alapvetően befolyásolja a határ jellege. Az életszínvonal javulhat, ha kibővül a határ menti térségben az országok, régiók vagy települések közötti együttműködés. Ahol tehát növekszik a határok átjárhatósága, ott az államhatár összekötő jellege erősödik meg, s a helyi fejlesztés nagymértékben építhet térségi együttműködésre. Ahol azonban a határok elválasztó, elkülönítő jellege marad erősebb, ott továbbra is a periférijelleg lesz a meghatározó.¹⁰

A határon átnyúló együttműködések szerepe és jelentősége

A határon átnyúló együttműködések szerepe, az államhatárok funkcióinak az újraértelmezése az elmúlt évek során nemcsak a területi tudományok művelői körében értékelődött fel, hanem az európai regionális politika formálói számára is, különös tekintettel a jelenben zajló európai integrációs folyamatokra. Az európai együttműködést és egyesülést ugyanis a múltból öröklött történeti-területi-etnikai és egyéb problémák nehezítik Kelet-Közép-Európa politikai államhatárai mentén. A globalizációs és integrációs tendenciák jelentős akadályai azok a határszakaszok, amelyek mentén rendezetlen gazdasági-társadalmi-etnikai kérdések halmozódtak fel s maradtak fenn mind a mai napig.¹¹

A különböző típusú államilakulatok közösségei és azok tagjai közötti viszonyt az elkülönültség és az egymásrautaltság együttes hatása alakította. Az elkülönültséget a térben a különböző típusú és funkciójú határok, az egymásrautaltságot a kooperáció, az együttműködés formái és hatósugara jelenítette meg. A mai Európai Unió alapját azok az évszázadok alatt kialakult nemzetállamok között megvalósuló együttműködési formák jelentik, melyek a korábbi árukereskedelemből fejlődtek ki. Az egységesülési folyamatban kezdetektől fogva fontos szerep jutott és jut a nemzetállamok jó kapcsolatait tudatos elősegítésének. Ez több síkon zajlik, az állami szinttől egészen a kistérségi szintekig. Az ezredfordulót követően elmondható, hogy a helyi/regionális szintek egyre inkább felértékelődtek, és ezzel párhuzamosan a közös politikák és az EU-intézmények átvették a korábban fővárosokhoz köthető nemzetállami szintű

¹⁰ Vö. Süli-Zakar István: *A Kárpátok Eurorégió interregionális szövetség tíz éve*. Debrecen 2003. 12–15.

¹¹ Vö. Baranyi Béla – Sallai János: *Az államhatárok. Tér és Társadalom* 2004/3. 155–158.

együttműködések szervezésének kompetenciáit. A kialakult rendszerek új eleme az EU bővítéséből adódó típusok megjelenése a határok mentén. Az 1950-es évektől kezdve Európában folyamatosan megjelentek a határokon átnyúló együttműködések egyre összetettebb formái, majd az 1990-es évekre kettős folyamat zajlik, ugyanis a létrejövő struktúrák az integrációs törekvések felgyorsulásával hatalmas forrásokat kaptak, másrészt viszont a kelet-európai politikai változások hatására megjelent a külső határok mentén kialakuló együttműködések elősegítése. Elmondható, hogy az EU külső határai ma gyakorlatilag nemzetállami határként funkcionálnak, hiszen a belső határok megszűntek.

Hardi Tamás *Az egységes határrégiók kialakulásának feltételei* című doktori értekezésében a határ menti együttműködés kapcsán azt írja, hogy az összekötő jellegű határok esetében a határok mentén együttműködő határok alakulhatnak ki, amelyek, az elválasztó határokkal ellentétben, új minőséget jelenthetnek, és számos lehetőséget kínálhatnak a közös fejlesztések számára. Az Európai Unióban, mindenekelőtt a keleti bővítést követően, általános sajátosság a határmentiség és a periferikus jelleg egybeesése, illetve nyilvánvaló tény a nyugat- és a kelet-európai határrégiók közötti centrum-periféria viszony kontinentális jelenléte. Ez abban mutatkozik meg, hogy míg Nyugat-Európában a határrégiók perifériaszerepe kevésbé súlyos társadalmi-gazdasági gond, addig Kelet-Közép-Európában igen erős. Súlyosabb következmények tanúi lehetünk, amikor többnyire perifériák találkoznak a perifériákkal, halmozottan hátrányos helyzetű térségekkel, mint például a Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia vagy Ukrajna határrégióinak metszéspontjában elhelyezkedő Kárpáti Régió esetében.¹² Az európai integráció új kihívásaira az integrálódó Európa a nemzetközi együttműködés különböző formáival keresett válaszokat. Az 1980-as éveket követően Kelet-Közép-Európában lezajlott politikai rendszerváltás nyomán, később az EU keleti bővítését követően, valamint a Schengen-folyamat hatására a Kárpát-medencében is új lehetőségek teremtődtek, amelyek az államhatárok merev elválasztó szerepének korlátozását, felszámolását, a határon átnyúló kapcsolatok kiszélesítését és a külső perifériák felzárkóztatását ígérték ebben a történelmi-politikai, gazdasági-társadalmi és etnikai problémákkal terhelt térségben. A határmentiség jellegét érintő új kihívásokra adott megfelelő válaszok megtalálása, mindenekelőtt a „*határokat átívelő régiók*” gazdasági-társadalmi helyzetének erősítése, főleg a keleti tagállamok széttörédezett gazdasági térszerkezeti és települési vonzásokapcsolatainak az újraszervezése, a Kárpát-medencét megosztó politikai államhatárok elválasztó jellegének mérséklése, a megfelelő módon átjárható államhatárok megteremtése, a határon átívelő kapcsolatok fejlesztése meglehetősen fontos feladatnak bizonyul. Az új típusú határközi intézményi struktúrák kiépülése, interregionális szerepük és funkciójuk erősödése a határ menti kapcsolatokban az Európa-szerte zajló paradigmaváltás lényegét érintik.¹³

A határmentiségben és a határon átnyúló kapcsolatokban az európai integrációs folyamatok kiteljesedésével kettős tendencia figyelhető meg. Az egyik tendencia abban mutatkozik meg, hogy az eddig különféle eurorégiós és interregionális szervezetek a jövőben is a határ menti együttműködések, a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének eredményes formái maradhatnak. A korábban intézményesült eurorégió típusú határközi együttműködések jelentős

¹² Vö. Baranyi Béla: *Adalékok a határ mentiség újraértelmezéséhez Magyarországon*. Detorupe – The Central European Journal of Regional Development and Tourism 2014. 29.

¹³ Vö. uo. 33.

mértékben hozzájárulhatnak az egyes tagállamok politikai és gazdasági pozícióinak átrendezéséhez is a Kárpát-medencében. A különböző megújult határközi együttműködések és intézményi struktúrák, főként az újabb kistérségi szerveződések, minden problémájuk ellenére a határon átvelő kapcsolatok olyan új típusú intézményesült keretei, amelyek eredményesen szolgálhatják az uniós források megszerzését. Továbbá minden eredményes interregionális együttműködés egyik fontos előfeltétele, hogy a határrégiók fejlesztésében érintett politikai, gazdasági, társadalmi, tudományos, civil és egyéb szervezetek közreműködésével készüljenek tartalmas és megvalósítható, a területpolitikát hatékonyan szolgáló és a határon átnyúló kapcsolatok paradigmaváltását szem előtt tartó közös fejlesztési dokumentumok a szomszédos határrégiókra vonatkozóan. Mindennél fontosabb azonban az elképzelések megvalósítását szolgáló kölcsönös szándék és akarat a határtérségekben együttműködő partnerek között.¹⁴

Suba János szerint a határ megvonása mindig politikai kérdés, és ezáltal a határ mindig különböző nemzetközi jogi helyzetű területeket hivatott egymástól elválasztani. A térbeli lehatárolás a föld belsejére és a légitérre is tekintettel van, ezért államhatárnak azt a képzeletbeli síkot kell tekinteni, amely a képzeletbeli vonalra felfelé és lefelé merőleges.¹⁵ A határmegvonások tehát eszerint politikai és stratégiai jellegűek, amelyek főként gazdasági-katonai és etnokulturális szemszögből fogalmazódnak meg, és gyakorta államközi konfliktusokat gerjesztő területi viták forrásai.¹⁶

A nemzetközi jogban a modern államhatár fogalma egyszerű: azt a vonalat, illetve síkot jelenti, mely az adott állam területét elválasztja más államok területétől, illetve a közösen használt területek természetű területektől és térségektől.¹⁷ Remiglio Ratti egyik tanulmányában leírja, hogy a határ funkcionálisan elválaszt eltérő politikai, intézményi rendszereket, illetve összeköt eltérő társadalmakat és közösségeket. E funkciók jelenlétének eredményeként hatását tekintve a határ elválasztó, szűrő és összekötő, vagyis nyitott típusú is lehet. Az utóbbi típus esetében a kontaktus funkció a meghatározó. Ratti határtipológiájában fontosnak ítélte a határok történelmi változását, vagyis azt, hogy a határ térben stabil-e, vagy változik, mozog. Így egy két tengelyből álló rendszerben ábrázolta az egyes határtípusokat.¹⁸ Témánk szempontjából a fizikai térben létező határok mellett nagy jelentőséggel bírnak a tudatunkban létrejövő mentális határoknak is, mivel a politikai határok létét erősíthetik vagy gyengíthetik. E fogalom alatt azt a képzeletbeli vonalat értjük, mely az egyes ember területi identitásának végső földrajzi pontjait köti össze, s amelyen belül élőket a „mi” csoportjába, a rajta kívül élőket az „ők” csoportjába sorolja, tehát egy pszichikai távolság térbeli leképezését alkotja. Ezeket a határokat kijelölheti a hagyomány vagy a mesterséges adminisztratív beosztás is. A kialakult identitások nagymértékben befolyásolják a határ másik oldalán élőkről kialakított képet, illetve a két csoport közti viszonyt.¹⁹

Niles Hansen szerint a határ menti terület fogalma a természetes tér azon részére vonatkozik, ahol a gazdasági és társadalmi életet direkt módon és jelentősen befolyásolja egy

¹⁴ Uo. 44.

¹⁵ Vö. Suba János: *i.m.* 14.

¹⁶ Vö. Nagy Egon: *i.m.* 9.

¹⁷ Lásd Bruhács János: *Nemzetközi jog II. Különös rész.* Bp.–Pécs 1999.

¹⁸ Hardi Tamás: *Néhány földrajzi elmélet alkalmazása a Kárpát-medence határmentiségeire és határ menti együttműködéseire.* = *Földrajzi Konferencia.* Szeged 2001. 1.

¹⁹ Vö. Hardi Tamás: *A határ és az ember – Az osztrák–magyar határ mentén élők képe a határról és a „másik oldalról”.* = *Elválaszt és összeköt – A határ.* Szerk. Rechnitzer–Nárai. Győr–Pécs 1999. 159–189.

nemzetközi határ jelenléte. Ebben az értelemben megkülönböztetünk nyitott vagy potenciálisan nyitott régiókat és elzárt régiókat.²⁰ Definíciójában a szerző meghatározza a határ menti területek alapvető típusait. Lehatárolása alapján elmondható, hogy e területek jellegzetességeire a határ jelenléte gyakorolja a legfőbb hatást. Így a határ típusai határozzák meg a határ menti terület jellegzetességeit is. Funkcionális szerepén túl maga a határ is nagyon sokféleképpen jellemezhető, a határ jellemzőit is befolyásolja a mellette elhelyezkedő területek milyensége, tehát egy szoros kölcsönkapcsolatról van szó. Másrészt éppen a sokféleség és egyediség miatt alapvető problémát jelent a határ menti terület lehatárolása. Mivel – Hansen definíciójából kiindulva – addig tart a határ menti terület, ameddig a határ társadalmi, gazdasági módosító hatása elér, a különböző jellegű határok, illetve egyes határszakaszok homlokegyenest ellenkező előjelű befolyást is gyakorolhatnak a határ menti terület gazdaságára, így nem lehet kimutatni *általában* a határmentiséggel szignifikánsan összefüggő társadalmi-gazdasági mutatókat.²¹

A határ nyitottságának gazdasági-társadalmi hatásait a szerzők jelentős része egyértelműen pozitívként tételezi. Shaul Krakover kiemeli, hogy a határ nyitottsága nem mindig hoz kézzelfogható eredményt, főként olyan szituációkban, ahol a két elválasztott ország között nincs lehetőség jelentős kereskedelmi forgalom kialakítására. Ezért gyakran rövid távú érdekek a határnyitás ellen szólnak, viszont hosszú távon, a kialakuló kapcsolatok révén mindenképpen hasznos a nyitás, még abban az esetben is, ha a nyitás eredményeképpen semmi más nem történik, mint pl. kölcsönös látogatások szervezése.²² Liberális szemléletét Krakover a határ nyitottságára vonatkozó modellel támasztotta alá. A nyitottság mértékére vonatkozóan Krakover két fő és két kiegészítő faktort mutatott ki, melyek befolyásolják azt. A modell alapfeltevése szerint egy állam politikája minél kevésbé szigorú szuverenitásának egyes elemei iránt, s mennél érzékenyebb a potenciális gazdasági előnyök irányában, úgy halad a zárt határ felől a különböző fokon nyitott határ felé.

A határok geometriai térstruktúrája

A határok általalm tárgyalt vetületei a geometriai tér sajátosságait és fontosságát is hangsúlyozni kívánja hiszen a kérdéskör olyan velejárója, amely tulajdonságai révén (időtlen, anyag-talan és homogén) axiómákon és definíciókon alapuló tételeket tudunk levezetni. Ezek igazsága, szemben a társadalmi tér fogalmi bonyolultságával, megkérdőjelezhetetlen, amennyiben nem lép fel semmilyen logikai hiba. Az időbeliség kérdése is fontos aspektus, hiszen jelen esetben azt jelenti, hogy a tér ma ismert állapota mindig egy már meglévő korábbi állapotból alakult, formálódott tovább, vagyis minden egyes generáció nem a semmiből kezd el új településhálózatot, úthálózatot vagy egyéb területi alrendszereket kiépíteni, melyeket határvonalak választanak el, hanem a már meglévő állapothoz ad hozzá újabb elemeket.²³ Fontos kérdés az, hogy a társadalmi és természeti térnek léteznek-e a geometriai tér tételeivel párhuzamba

²⁰ Vö. Niles Hansen: *Border Regions: a Critique of Spatial Theory and an European case study.* = *Annals of Regional Science* 1997. 255–270.

²¹ Vö. Hardi Tamás: *Néhány földrajzi elmélet alkalmazása a Kárpát-medence határmentiségeire és határ menti együttműködéseire.* 3.

²² Shaul Krakover: *Cross-Boundary Interaction Model Applied to Israel, Egypt, and Gaza Strip Tri-border Area.* = *European Integration and transborder co-operation.* K. Ivanicka (ed.), Banská Bystrica 1998. 69–81.

²³ Vö. Dusek Tamás: *A területi elemzések alapjai.* Regionális Tudományi Tanulmányok 2004/10. 42–45.

állítható törvényei. Továbbá milyen szerepe lehetséges a geometriai formák, elemzési eszközök felhasználásának a tapasztalati tér leíró elemzésében. Végül pedig hogyan használhatók a geometriai fogalmak a tapasztalati tér leírásában. A geometria és a topológia elemzési eszközei magában a módszertani részben játszhatnak fontos szerepet, hiszen a ponteloszlások, síkidomok tulajdonságainak, alakmutatóinak mérőszámait az ilyen jellegűnek megfeleltethető társadalmi térbeli jelenségek eloszlásának jellemzésekor lehet alkalmazni. Ezek a mérőszámok és a geometriai ábrázolással együtt képszerűvé alakítható eloszlások elsősorban a térbeli és időbeli összehasonlításban jelentenek segítséget. A társadalmi tér elemzése során sok esetben hasznosak a kutatók által a geometriában egyértelműen meghatározott fogalmak, mint például távolság, pont, vonal, hiszen e fogalmak átvétele könnyebbé teszi a nyelvhasználatot.

Az anyagiasult elemeknek kitüntetett a szerepe az elméleti és a leíró területi elemzésekben egyaránt. P. Haggett ezeket a következőképp csoportosította: mozgások, hálózatok, pontok, hierarchiák és felszínek.²⁴ Tehát akármilyen módszert is alkalmaz egy a társadalmi térrel foglalkozó kutató, statisztikai adatok feldolgozását, kérdőívezést, mélyinterjút, csoportbeszélgetést, terepbemjárást, az anyagiasult elemekre irányuló valamilyen típusú módszertől nem tud eltekinteni.²⁵ A tér generálásának elengedhetetlen feltétele a területközi interakciót teremtő mozgás, amely elsősorban érzékelhetővé teszi és alakítja a térbeli viszonyt, másodsorban egyben maga is teremtője a térbeli viszonyoknak. Dusek mondanivalója tehát az, hogy maguk a mozgások kötik össze egymással a tér alkotóelemeit, így meghatározva az érzékelhető, a Földnek egy adott társadalom számára ismert részét, nagyságát. Ez a mozgás viszont mindig valamilyen társadalmi-gazdasági célhoz kötődik, az ősember környezetében lezajló mozgásoktól egészen a mai teljes bolygót sűrűn behálózó áramlásokig. Maga a mozgás folyamata viszont mindig áramlási csatornákon keresztül történik. Struktúrájukat tekintve az egyes hálózatok részben egymás mellett, részben egymással érintkezve helyezkednek el. A csatornák csomópontokban találkoznak, és hálózatokba egyesülve alkotnak rendszert. A csomópontokat az emberek lakóhelyei, munkavégzési helyei, szabadidős tevékenységének helyei stb. képezik, vagyis tartósabb tartózkodási helyeket jelölnek. A csomópontok és hálózati elemek nem azonos jelentőségűek, a közöttük lévő különbségek alá- és fölérendeltség jellegű kapcsolatokat, hierarchiát hoznak létre, amely a tér vertikális tagozódásához vezet.²⁶ A társadalmi tér anyagiasult eredményei, tehát a természeti térben helyezkednek el, helymeghatározásukat a részben hozzájuk viszonyítva, velük megegyező módon írjuk le. Ez az egyik oka és magyarázata az abszolút térszemlélet dominanciájának is a társadalmi térszemléletben. Meg kell jegyeznünk, hogy a természeti térre olykor aktív tényezőként tekintenek mind a természetföldrajzi körülmények gyakorolta hatását a társadalmi jelenségekre, mind a történelmi eseményeknek a természetföldrajzi környezet befolyásával történő magyarázata során. Ezen felfogás szélsőséges formája a földrajzi determinizmus kialakulásához vezetett. A különböző determinizmusok azonban Dusek szerint abba a tévedésbe esnek, hogy az embert érő hatások közül kiragadnak és abszolutizálnak egy elemet, miközben az emberi cselekvést passzív, a körülmények által meghatározott, sodródó tényezőnek tartják. A természeti tér cselekvésre készíthető, ugyanakkor korlátozhatja az egész társadalmat is, de nem ír elő nekik sem egyetlen lehetséges válaszreakciót, és a válaszreakciók számát sem szűkíti le áttekinthetően kicsi számúra.²⁷

²⁴ Vö. Peter Haggett: *Locational analysis in human geography*. London 1987. 25–32.

²⁵ Vö. Dusek Tamás: *i.m.* 42–45.

²⁶ Lásd Nemes Nagy József: *A tér a társadalomtudományban*. Bp. 1998.

²⁷ Vö. Dusek Tamás: *i.m.* 48.

Dusek nyomán feltehetjük a kérdést, miszerint a társadalmi és természeti térnek léteznek-e a geometriai tér tételeivel párhuzamba állítható törvényei. Erre a tapasztalati tér természetének a vizsgálata alapján tudjuk megadni a választ. A társadalmi tér kutatásában fontos szerep a modellek megalkotásában rejlik, amelyek ismeretelméleti státusza különbözik a tételektől, illetve a térben és időben korlátlanul érvényesnek tekintett természettörvényektől. Dusek megjegyzi, hogy a társadalmi térnek az időbeli meghatározottsága és esetlegessége miatt nem lehetnek törvényei, hiszen a tér esetleges történeti események felhalmozódásaiból áll elő, ezért törvényeit vissza kellene vezetni a történeti események törvényeire, vagy legalábbis össze kellene hangolnunk velük. Nem véletlen tehát az, hogy a geometriai szabályosság szerint felépülő modellek homogén és végtelen kiterjedésű térre vonatkoznak, azonban a kérdés tovább is aktuális marad, hogy a társadalmi-gazdasági törvényeknek létezik-e térbeli megfelelőjük, és ezeknek a leírása nemcsak a térbeli kérdések, hanem általában a társadalmi-gazdasági kérdések vizsgálata kapcsán is elsőrendű, hiszen a társadalmi tér leírását vizsgáló modellek megalkotásakor ezekre a törvényekre alapoznak a kutatók.

Ami a geometriai eszközöket illeti, azok minden egyes esetben visszavezethetők matematikaiakra, hiszen a mértani formák számszerű módon megadhatóak koordináták segítségével.²⁸ Az olyan geometriai formák, mint a kör, egyenes, négyzet rendkívül egyszerűek az anyagi valóság összetettségéhez képest, és ebben rejlik előnyük és hátrányuk is. A településhálózat geometriai ábrázolása látványos megértést tesz lehetővé, azonban a települések közötti sokszínű funkcionális kapcsolatok leírására nem alkalmas. Christaller és Lössch központi helyek elméletének ábrázolása például azzal a veszéllyel jár, hogy felületesen a hatszögekre és a geometriára koncentráljuk figyelmünket, és ilyen alapon bíráljuk pozitív vagy negatív módon, a geometria alkalmazhatóságáról vallott nézetünk függvényében.²⁹ Az elmélet lényege viszont teljesen más síkra épül, hiszen Benedek J. több munkájában is rávilágít az elmélet lényegére, itt ugyanis a központi hely és a vonzáskörzet kapcsolatrendszerének és a településhálózat komplex térbeli rendszerének leírása a fő gondolat. Még egy példát említve, az amerikai városszerkezetre vonatkozó Burgess-féle koncentrikus körök ábrázolása is ezt a problémát hordozza magában, hiszen a tartalmi kérdésektől a geometriai kérdések felé terelte és tereli egyes kutatók figyelmét. Dusek szerint ezeket a csapdákat úgy lehet elkerülni, ha átgondoljuk, hogy a feltevések milyen következményekkel járnak az eredményeinkre nézve, hiszen a modellek elméleti célja nem a konkrét, számszerű eredmények bemutatása, hanem a jelenségek közötti kapcsolatok feltárása. Ha a modellekbe konkrét értékeket illesztünk, akkor a modellel a leíró magyarázatot segítjük. A különféle gazdasági, statisztikai adatokat felhasználó modellek szintén egy adott gyakorlati gazdasági szituáció konkrét leírásában nyújtanak segítséget, adnak pontosabb képet a vizsgált jelenségről, és így a döntéshozatalban is segítenek.

Összegzés

Bibó István, a 20. század magyar jogi irodalmának egyik legkiemelkedőbb képviselője azt kérdezi, hogyan konszolidálható a kelet-közép-európai régió. A konszolidálás lehetősége 1918-ban már lehetővé vált, ugyanis az Oszmán Birodalom és a Habsburg Birodalom megszűnt létezni. Bibó szerint a népek önrendelkezési joga alkalmas lehetett volna arra, hogy rendet teremtsen

²⁸ Vö. Ian Stewart: *A természet számai*. Bp. 1997. 24–32.

²⁹ Vö. Dusek Tamás: *i.m.* 47.

Kelet-Közép-Európában, azonban ez elmaradt, hiszen nem vitte senki végig következetesen. Ekkor a határok ugyanis nemzetközi megállapodás révén alakultak ki, mégpedig a nagyhatalmak jóváhagyásával, s itt meg kell jegyezni, hogy a II. világháborút követően rögzített határok tartják magukat. A szerző a problémát a meghúzott határok igazságtalanságában látja, hiszen azok meghúzása nem egyszerűsíthető pusztán erkölcsi kérdéssé, mert ez egy objektív politikai és társadalmi kérdés. Nyugat-Európában egyes nemzetek függetlensége stabil történelmi határok közt alakult ki, míg a Kelet-Közép-Európai térségben etnikai csoportok önállósításáról volt szó, megfelelő történelmi határok nélkül, egy nemzetek felett álló monarchiával szemben. Tehát a magyarok és szlovákok, magyarok és románok, valamint a csehek és németek közötti demarkációs vonalakat újonnan kellett kijelölni, a nyelvi határok alapján, és ez az új határok alkotóinak fatális tévedése volt.³⁰ Nem megfelelő alap tehát a határok meghúzásánál sem a nagyhatalmi érdek, sem a sértett népek igazságra való hivatkozása. A nagyhatalmak felelőssége nem abban áll, hogy egyesek számára kedvezőtlen döntést hoztak, hanem abban, hogy a döntések károsak voltak a kelet-európai konszolidáció szempontjából.³¹ Végül is a szerző arra a megállapításra jut, hogy a jó határ vagy nyelvi határokat jelent, vagy egy történetileg kialakult status quóhoz igazodik, hiszen csak az a határ maradhat tartós, amely az érintett népeknek lelki megnyugvást hoz, és ezen cél érdekében az önmagában gazdaságilag vagy földrajzilag irracionális határ is elfogadhatóvá válik. Rossz határok mellett ugyanis reménytelen dolog lélektani megbékélésről beszélni, viszont a jó határt meg kell védeni az „örökös változás” mindenféle dinamikájától.³² A gondolatmenetet folytatva, tehát a régióban a nemzetek elhatárolását nem a történelmi határ mentén kell keresni, mint Nyugat-Európában, hanem inkább a nyelvhatár mentén. Az a nézet, miszerint nincsenek örök érvényű határok, Bibó egyenesen kártékonynak tartja, hiszen az élet örökös változás – írja. Tartós béke csak a terület stabilizációjával képzelhető el, úgy, hogy a jó határ ne változzon. A szerző szerint sokára fog bekövetkezni olyan lelkiállapot, amelyben a határok az emberek számára közömbösek lesznek. Mindenki, aki e terület konszolidálásával foglalkozni kezd, rövid időn belül úgy érzi, hogy az örülethez kerül közel, mert teljességgel elvész a különféle oldalról felhozott elveknek és érveknek a tömkelegében. Úgy véli viszont, hogy ez merő optikai csalódás.³³ Bibó következtetése egyértelmű: ha felismerjük azt a történelmi folyamatot, mely e területen döntő volt, akkor rájövünk, hogy Közép- és Kelet-Európában minden határprobléma két szempont szembenállásából származik: az egyik valamiféle történelmi állapot, érzelem, igény szempontja, a másik az etnikai, nyelvi hovatarozás szempontja. S a probléma mindenütt abban áll, hogy ott, ahol a nyelvi nacionalizmus egy adott helyzetet vitássá tesz, az államhatárt át kell vinni a nyelvi határookra, de figyelemmel kell lenni arra az ellenállásra is, melyet a történelmi kapcsolatok, történelmi érzelmek és meglevő helyzetek általában jelentenek.³⁴

A történelem folyamán talán először a 20. század második felében nem jelent hátrányt, problémát a határmentiség. Az előny azokban a forrásokban realizálódik, melyek csak e térségek számára kerültek kialakításra. Azonban annak a tudatnak a kialakítása is fontos, melynek

³⁰ Vö. Milan Nic: *Milan Hodza és Bibó István: Két elképzelés a II. világháború utáni Közép-Európáról.* <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/1997/ProMino97-2-14-Nic.pdf>. (Letöltés: 2015.08.11.)

³¹ Vö. Bódi Stefánia: *Bibó István gondolatai a régió és a demokrácia kapcsolatáról.* Polgári Szemle 2012/3-6.

³² Vö. Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága.* Bp. 1946. 19.

³³ Vö. Bódi: *i.m.*

³⁴ Vö. Bibó: *i.m.* 22.

révén talán megszűnnek a nyelvi, kulturális, illetve vallási korlátok. Az EU külső határain jelentős források állnak rendelkezésre, amelyek fenntartják a határ menti együttműködési kedvet, de a kétoldalú szerződések hiánya esetén az együttműködések heterogenitása és viszonylag kis mozgási tere fennmarad. Pozitívum viszont, hogy az államok felismerik a határ menti együttműködésekben rejlő lehetőségeket, bár igyekeznek azt központi irányítás alatt tartani állami kezdeményezésű szerveződések és direkt irányítású programok létrehozásával.

Az anyagiasult elemeknek kitüntetett szerepe van az elméleti és a leíró területi elemzésekben egyaránt. A tér generálásának elengedhetetlen feltétele a területközi interakciót teremtő mozgás, amely elsősorban érzékelhetővé teszi és alakítja a térbeli viszonyt, másodsorban maga is teremtője a térbeli viszonyoknak. A társadalmi tér anyagiasult eredményei tehát a természeti térben helyezkednek el, a helymeghatározásukat pedig részben hozzájuk viszonyítva, velük megegyező módon írhatjuk le. Ez az egyik oka és magyarázata az abszolút térszemlélet dominanciájának a társadalmi térszemléletben. A geometriai modellek elméleti célja a jelenségek közötti kapcsolatok feltárása, így a különféle gazdasági, statisztikai adatokat felhasználó modellek szintén egy adott gyakorlati gazdasági szituáció konkrét leírásában nyújtanak segítséget, annak pontosabb képet a vizsgált jelenségről, és így a döntéshozatalban is segítenek.

Végül pedig ismét Utz Jeggel értelmezésére utalhatunk, aki felhívja a figyelmet a határnélküliségnek, a határok feloldódásának veszélyére, a sebezhetőség és labilitás megnyilvánulásaira is. A határok dekomponálása újból előhívhatja a kiszolgáltatottságnak, a biztonságérzet megszűnésének a benyomásait, és újfajta határreceptiókat indukálhat a társadalomtudományos gondolkodásban és kutatásban.

Spatial Modes of the State Borders Depending on the Cross-border Co-operations and Characteristics of the Geometrical Space

Keywords: state borders, spatial structure, border regions, cross-border co-operations

The state border was considered one of the most vulnerable spatial element in the history. Primarily is interpreted in socio-economic perspective which relates to the military, ecological and environmental aspects. The concept of the state border is multi-directional, because there exists political geographical, philosophical, and even mathematical interpretations however this term is used most often in public administration or politics. This paper discusses that we need to consider the eventuality of the borders and in this perspective the political forces are those that establish the boundaries, transform or abolish them. We also discuss issues which outlines the challenge of border regions. In the spatial investigations of the state border is not a coincidence that the spatial structure and regional structure also plays a role since almost half of the EU's territory are made up from border regions or regions affected by national frontiers.